

проникают практически во всю совокупность общественных отношений и оказывают на них полновесное корректирующее воздействие, то правовые средства регулирования не всегда в состоянии на встречной основе оказывать поддержку нормам нравственности по причине дефицита духовно-нравственных начал в самих правовых предписаниях, требованиях. В четвертых социально значимое взаимодействие правовых норм и норм нравственности во многом обусловлено тем существенным обстоятельством, что само право (совершенное, качественное, эффективное законодательство, с преобладанием правовых законов) представляет собой в определенной степени гарантированную и общезначимую меру нравственности. В-пятых, морально-нравственный регулятивный потенциал предопределяет, уравнивает, корректирует ту меру духовности, которая непременно должна обнаруживать себя в соответствующих областях правовой жизни гражданского общества, включая сферы правового поведения членов данного общества. Там, где действуют правовые регуляторы, непременно проявляет себя и соответствующий потенциал морали (нравственности).

ЛИТЕРАТУРА

1. Агешин Ю. А. Политика, право, мораль. М.: Юрид. лит., 1982. – 160 с.
2. Байтин М.И. О современном нормативном понимании права // Журнал российского права. – М.: Норма, 1999. – № 1. – С. 98-107.
3. Гегель. Работы разных лет в двух томах. Второе издание. Том 2. – М., 1973. – 630 с
4. Ильин И.А. Порядок или беспорядок? – М.: Народное право, 1917. – 46 с.
5. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов/ В.С. Нерсесянц. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 648 с.
6. Поляков А.В. Общая теория права. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. – 676 с.
7. Слинин Я.А. Феноменология интересубъективности / Я. Л. Слинин. – СПб: Наука, 2004. – 354 с.
8. Сорокин П.А. Заветы Достоевского // О Достоевском. Творчество Достоевского врусской мысли 1881-1931 годов. М., 1990. – С. 246-251.
9. Сорокина, Ю. В. Введение в философию права :Курс лекций / Ю.В. Сорокина. – М.: Норма, 2008. – 336 с.
10. Ященко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Санкт-Петербург: Алетей: СПб. ун-т МВД России, 1999. – 253 с.

УДК 340.11

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА – ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Хаустова М. Г.,

кандидат юридичних наук, доцент
Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

Анотація: У статті обґрунтовано юридичний підхід до розуміння верховенства права у контексті співвідношення права і закону, необхідність пошуку органічного (ідеального та соціального) змісту права. Наголошено на діяльній характеристиці праворозуміння і принципу верховенства (панування) права. Підкреслено особливу роль суду в реалізації верховенства права, захисті прав людини. Як необхідну складову верховенства права розглянуто формальну законність.

Ключові слова: верховенство (панування) права, праворозуміння, зміст поняття права, принцип законності, судовий захист прав людини, модернізація.

Аннотация: В статье обоснован юридический подход к пониманию верховенства права в контексте соотношения права и закона, необходимость поиска органичного (идеального и социального) содержания права. Отмечено на деятельностной характеристике правопонимания и принципа верховенства (господства) права. Подчеркнуто особую роль суда в реализации верховенства права, защите прав человека. Как необходимую составляющую верховенства права рассмотрено формальную законность.

Ключевые слова: верховенство (господство) права, правопонимание, содержание понятия права, принцип законности, судебная защита прав человека, модернизация.

Annotation: In this article the legal approach to the understanding of the rule of law in the context of the relationship of law, the need for organic search (ideal and social) content right. Among others, the characterization of activity and thinking of the rule (the rule of) law. Emphasized the special role of the court in implementing the rule of law and human rights protection. As a necessary component of the rule of law is considered formal legality.

Key words: rule (the rule of) law, legal thinking, the meaning of law, the principle of legality, judicial protection of human rights, modernization.

Принцип верховенства права є одним із провідних елементів загальних засад

конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави. Він являє собою похідну всіх загальних засад права; як ціннісний сплав ідей справедливості, рівності, свободи і

гуманізму верховенство права формує відповідний образ правової системи і визначає ті умови, що дозволяють перетворити цей образ на реальність. Відданість принципу верховенства права – загальноприйнята в усьому світі міра легітимності уряду [26, с. 10].

Принцип верховенства сформувався в XVII–XIX ст. в умовах європейського культурно-правового простору, у лоні доктрини природного права. Там він є, на думку відомого дослідника цієї тематики Б. Таманагі [26, с. 11], «виключним і легітимуючим політичним ідеалом», який поступово поширюється на увесь сьогоденний світ, покликаний якісно змінити як основоположні засади, так і практичну складову системи правового регулювання суспільних відносин у напрямі до загальновизнаних гуманітарних цінностей та критеріїв соціальної ефективності. Сьогодні принцип верховенства права розглядається на думку О.В. Петришина у двох аспектах:

По-перше, в широкому значенні – як принцип правової організації державної влади у суспільстві, так би, мовити, у сенсі «*верховенства права над державою*». Саме так цей принцип тлумачиться за межами континентальної моделі правової держави за посередництвом англомовної конструкції верховенства (панування) («*Rule of law*»). Як результат глобальне «верховенство права» який основним змістом ототожнюється з континентальною «правовою державністю». Наприклад, проблематика американського досвіду й перспективи підтримання верховенства права містить широке коло загальних питань державно-правового устрою: конституціоналізму, федералізму, поділу влади, громадянських прав, судового захисту, судової системи, кримінального судочинства, адміністративного права тощо. Що ж до розуміння особливостей континентальної концепції правової держави – своєрідного аналогу принципу верховенства права, то на відміну від останнього, покликаного з самого початку заснування обмежувати державну владу, правова держава певний час зводилася до «самообмеження державної влади законом», і лише за сучасних умов під впливом англосаксонської доктрини «*Rule of law*» модель правової держави стала пов'язуватися з ідеями панування права, яке розглядається автономним стосовно держави й саме тому здатним до її обмеження.

По-друге, у вузькому розумінні, а саме у контексті співвідношення однорідних правових категорій – права та закону в системі регулювання суспільних відносин, їх ролі та місця в забезпеченні правопорядку, тобто у сенсі «*верховенства права над законом*». Саме на такий підхід орієнтує ст. 8 Конституції України, що закріплює визнання та дію принципу верховенства права і роз'яснює відповідно до цього його зміст: а) як найвищу юридичну силу Конституції України, яка передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України й мають відповідати їй; б) як пряму дію норм Основного Закону країни, що передбачає гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції

України. Таким чином, Конституція, проголошуючи Україну правовою демократичною соціальною державою (ст. 1), виключає тавтологічне «правовій державі» широке розуміння «верховенства права». Такий більш спеціальний підхід до розуміння принципу верховенства права дає змогу розглядати питання панування права в суспільних відносинах і більш загальні проблеми організації державної влади як відносно самостійні, сконцентрувати увагу правознавців на власне правовій складовій як першій, так і другій проблематики, зокрема ролі судових органів як остаточного арбітра з правових питань насамперед щодо захисту прав та свобод людини і громадянина [23, с. 24-25].

Цей погляд підтримує й С.П. Погребняк, зазначаючи, що верховенство права – це панування права певного змісту. У цьому випадку право стримує державу не фактом існування правил і процедур; воно обмежує державу за змістом її юридичних актів. Для демонстрації цієї ідеї влучною є метафора «*верховенство права над законом*». Основні цінності, які асоціюються з цим аспектом верховенства права, – гідність людини, поміркованість державної влади [24, с. 167-168].

На думку одного із творців доктрини верховенства права А. Дайсі цей принцип ґрунтується на визнанні та беззастережному сприйнятті найвищої цінності людської особи, її невідчужуваних прав і свобод, які, є «основою, а не результатом права країни», а правила, що лежать в основі конституційного кодексу, є «не джерелом, а наслідком прав осіб» [5, с. 522, 527; 25].

Саме невід'ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинених держав, лежать в основі «стримувань і противаг» державної влади. Слід нагадати, що права людини становлять невід'ємний компонент права, його *raison d'être*; їхнє існування поза правом і без права неможливе, так само як і право немислиме без прав людини. Це явища однієї сутності. Можна погодитись із тим, що система норм не може претендувати на статус права, якщо воно не гарантує свободу і рівність за допомогою прав людини та громадянина [14, с. 28].

Це той обмежувальний бар'єр, який не може бути подолано на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою. По суті, вони складають правове першоджерело. Не випадково пов'язаність усіх гілок влади фундаментальними, невідчужуваними правами і свободами людини розглядається сучасною правовою теорією і практикою, зокрема конституційними судами багатьох європейських країн та Європейським судом з прав людини, безпосереднім проявом реалізації принципу верховенства права [12, с. 7-8]. Отже, права людини і верховенство права можуть існувати та ефективно діяти тільки в поєднанні.

Принцип верховенства права – це юридично обов'язкова норма сучасного українського правопорядку.

Уперше його було узаконено у тексті Конституційного Договору від 8 червня 1995 р. (ст. 1 якого визначила, що «в Україні діє принцип верховенства права») [16] з наступним перезатвердженням його у самому тексті Конституції

1996 р. (ст. 8). Можна без перебільшення сказати, що Конституція України 1996 р. стала продуктом європейської конституційної культури, універсальними цінностями якої є повага людської гідності – фундаменту всіх основних прав і свобод та принципів верховенства права. У зв'язку з цим доречною є думка професора Байройтського університету (ФРН), висловлена на українсько-німецькому семінарі з проблем конституційного права і конституційної юстиції, що відбувся в Конституційному Суді України в лютому 1998 р. «Україна, – говорив він, – довела своїми проектами конституції та остаточним текстом Конституції, прийнятої у 1996 році, що вона влилася в «родину конституційних держав». Конституція України вібрала в себе також кращі традиції українського націоналізму, зокрема – Конституції Пилипа Орлика, Конституції УНР 1918 р. та іншим пам'яток вітчизняної конституційної культури [15, с. 14-16].

Однією з вирішальних складових верховенства права є верховенство Конституції. Розгляд верховенства права поза верховенством Конституції, як слушно зазначав свого часу Ю. Тодика, – це шлях до всездозволеності та свавілля [27, с. 67-68].

Отже, для національної правової системи України принцип верховенства права є невідривним від Конституції України. Це пояснює, чому конкретизація принципу верховенства права в ст. 8 Конституції України полягає в проголошенні найвищої юридичної сили Конституції і в характеристиці її норм як таких, що мають пряму дію. Ураховуючи зазначене, перевірка будь-яких норм чи дій щодо їх відповідності правам людини здійснюється шляхом їх порівняльного аналізу з положеннями Конституції, а пряма дія конституційних норм є підставою найдоступнішого для громадянина судового захисту своїх порушених прав [28, с. 52].

Беручи до уваги рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи та Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська Комісія) про необхідність реформування Конституції України, Президент В.Ф. Янукович своїм Указом від 25 січня 2012 року №31 схвалив Концепцію формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї. А 17 травня Глава держави Указом №328 утворив Конституційну Асамблею як спеціальний допоміжний орган при Президентові України, затвердив Положення про Конституційну асамблею та її персональний склад. Основним завданням конституційно-правової модернізації на думку голови держави, має бути, подальше утвердження людини як найвищої цінності суспільства та держави, а також, подальше впровадження в життя принципу верховенства права та соціальної справедливості [2, с. 13-14].

Отже, фіксування принципу верховенства права в Конституції України – це *перший і найвищий рівень* юридичного закріплення цього принципу в сучасному українському праві – *конституційний* [3, с. 1409-1410].

Згодом він увійшов у новітню систему українського права шляхом ухвалення Верховною Радою України 31 жовтня 1995 року рішення про приєднання України до Статуту Ради Європи (чим,

власне, було «підтверджено відданість України ідеалам та принципам, які є спільним надбанням європейських народів» [7], та визнання Україною як державою членом Ради Європи обов'язковості принципу верховенства права) та шляхом ратифікації Верховною Радою України 17 липня 1997 року Європейської Конвенції з прав людини (з преамбули якої випливає, що до «спільної спадщини політичних традицій та ідеалів» країн, що її уклали, належать «свобода» та «верховенство права» [29]). При цьому зазначалося, що Україна повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції про визнання обов'язковою юрисдикції Європейського Суду з прав людини в усіх питаннях *щодо тлумачення і застосування Конвенції* [8]. Саме цей орган, створений як постійно функціонуючий для забезпечення виконання державами – членами Ради Європи їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї, у тому числі й зобов'язань щодо утвердження принципу верховенства права. Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній практиці неонарзово зіштовхувався з поняттям верховенства права і широко застосовував його для тлумачення, розширення і посилення значення прав людини, зафіксованих у Конвенції, з метою охорони особистості від небезпек свавілля і з метою підвищення ефективності захисту прав людини на основі принципів справедливості та правосуддя [19].

Це – *другий рівень* узаконення принципу верховенства права в сучасному українському праві, який характеризується тим, що норми зазначених міжнародних договорів України (з урахуванням положень ст. 9 Конституції України), згода на обов'язковість яких була надана Верховною Радою України, увійшли до національного українського законодавства як його складова частина.

І, нарешті, *третій рівень* узаконення цього принципу в сучасному українському праві представлений ще не досить численною на цей час низкою звичайних українських законів. Одна група цих законів логічно стосується передовсім *сфери регулювання статусу і діяльності судових органів влади та окремих видів судочинства*. Суд – своєрідний лакмусовий папірець принципу верховенства права [13, с. 22], одна з рук влади, чия роль полягає в забезпеченні того, щоб її інші руки діяли в межах права, що й забезпечить панування права над державною владою [1, с. 304]. Тільки завдяки суду права людини із гучних конституційних гасел можуть бути перетворені в дійсні правові норми [18, с. 190-191].

Як зазначає С.П. Погребняк, саме наявність ефективної судової системи розглядається нами як гарантія «формального» верховенства права. Поза всяким сумнівом, вона є важливою також для втілення матеріального аспекту верховенства права. Проте тут існують деякі нюанси, як підкреслює дослідник. Так, для верховенства права у *формальному розумінні* насамперед необхідні зусилля судової системи, які спрямовані на усунення розбіжностей між нормами та індивідуальними діями суб'єктів права (у тому числі представників державної влади). Водночас *матеріальне розуміння верховенства права* обумовлює потребу радше в

усуненні розбіжностей між позитивним правом і його змістовними стандартами. Особливу роль у вирішенні цього завдання відіграють конституційні суди, які здійснюють судовий контроль за законодавством [24, с. 174-175].

Отже, у законах, які регулюють діяльність судової влади ідеться про принцип верховенства права як один із принципів, на яких ґрунтується діяльність українського суду взагалі [10] й Конституційного Суду України – зокрема [6]. Завданням Конституційного Суду є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (Ст. 2 Закону «Про Конституційний Суд України»). Відповідно, ст. 4 Закону «Про Конституційний Суд України» відносить верховенство права до основних принципів діяльності Конституційного Суду.

Відповідно із ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» проголошується, що суд здійснює правосуддя на принципах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав та свобод, які гарантуються Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [10].

Господарським кодексом України передбачено, що «конституційні основи господарського порядку в Україні» складає – у довгій низці інших – також «визнання та дія в Україні принципу верховенства права» [4].

Найбільш вдалим щодо адаптації принципу верховенства права виявився Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС України), прийнятий 6 липня 2005 р [23, с. 31-32]. Верховенство права і законність належать до принципів адміністративного судочинства і викладені окремо в різних статтях КАС України. Ст. 8 КАС надає розгорнуте розуміння верховенства права, вважаючи основним елементом його змісту конституційну норму, відповідно до якої людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями й визначають зміст і спрямованість діяльності держави [22]. Для застосування цього принципу суд наділяється правом враховувати судову практику Європейського Суду з прав людини. Відповідно до цього саме принцип верховенства права (а не законності) тлумачиться як такий, що передбачає заборону відмови в розгляді й вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти незрозумілості, суперечливості, та відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини.

Чинний Кримінально-процесуальний кодекс України (КПК) підкреслює, що зміст і форма кримінального впровадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відноситься, верховенство права та законність (ст. 7). У ст. 8 КПК України проголошується, що кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права до якого людина, її права та свободи визначаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [17].

Логічним постає звернення до принципу верховенства в законі, що регламентує діяльність

одного з найважливіших адміністративних органів, головне призначення якого полягає в забезпеченні виборчих прав громадян України у випадках їхньої участі в різних формах прямої демократії – виборах представницьких органів і референдумах: тут йдеться про те, що Центральна виборча комісія України «будує свою діяльність» з-поміж іншого – і на принципі верховенства права [11].

Верховенство права віднесене українським законодавцем до переліку «основних принципів служби в органах місцевого самоврядування» [9].

Як зауважує Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада №15 –рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність, а саме у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [21].

Як підсумок, запровадження принципу верховенства права пов'язано з таким:

По-перше, – поглибленням усталеного для вітчизняного правознавства принципу законності шляхом адаптації до його змісту фундаментальних правових чинників – конституційних норм та принципів Основного Закону, міжнародних стандартів прав і свобод людини.

По-друге, – визнанням поряд з визначенням закону основною формою права необхідності використання потенціалу інших джерел права. До нього спонукають прийняті нещодавно нові галузеві кодекси, діяльність вітчизняних та міжнародних судових органів, активізація методологічних правових пошуків в Україні. Така констатація покликана насамперед розширити межі соціально-культурного простору правового регулювання і уможливити, зокрема, функціонування таких специфічних інститутів здійснення судочинства, як мирові судді та суд присяжних.

По-третє, – особливим статусом судової влади як професійного та колегіального арбітра з питань права, уповноваженого приймати остаточні правові рішення насамперед щодо захисту прав і свобод людини. Адже згідно з одним із класичних постулатів юриспруденції правом може вважатися лише те, що може бути захищено у суді. Тому верховенство права покликано бути певним стандартом не лише законодавчої діяльності, а й ухваленням судових рішень, який засвідчує неупередженість правосуддя й намагання суддів забезпечити справедливість ухваленням відповідного рішення. Звідси – принципові вимоги до рівня кваліфікації суддів, доступності до суду, належної організації системи судової влади.

І, нарешті, змістовне тлумачення принципу верховенства права зумовлює потребу зміни акцентів й у тематиці правових досліджень. Право має розглядатися як продукт суспільства, насамперед взаємовідносин між соціалізованими індивідами, які набувають загальної значимості зі всіма її публічно-правовими атрибутами. Для цього зміст поняття права має бути поширеним не лише за межі «наказу держави», а й сукупності норм права як лише потенційних, хоча й загальнообов'язкових, правил поведінки в напрямі врахування певних

ненормативних (діяльнісних) аспектів, які є необхідними складовими реалізації правових норм, розуміння права як специфічної соціальної реальності [23, с. 33]. Таким чином, подальша розробка і втілення в суспільне життя принципу верховенства права – є необхідною умовою подальшої ефективної модернізації України, та її правової системи. Як зазначив Президент В.Ф. Янукович: «Наша головна мета – модернізувати країну. І зробити це можливо лише за рахунок зміцнення демократичної, соціальної та правової держави. Шляхом формування активного і захищеного громадянина. На основі верховенства права, необхідності підсилення держави в умовах сучасної глобалізації» [20, с. 27-29].

ЛІТЕРАТУРА

1. Барак М. Судейское усмотрение: пер. с англ. – М.: Норма, 1999. – 376 с.
2. Виступ Президента України Віктора Януковича на першому засіданні Конституційної Асамблеї. Модернізація Конституції України як чинник подальшого стабільного розвитку держави // Право України. – 2012. – №8. – С. 12-15.
3. Головатий С. Книга третя. Верховенство права: український досвід / С. Головатий. – К.: Фенікс, 2006. – 1747 с.
4. Господарський кодекс України № 436-IV від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №18, 19-20, 21-22. – Ст. 144.
5. Дайсі А. Вступ до вчення про право Конституції. Анатомія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. – 2008. – 678 с.
6. Про Конституційний Суд України: Закон України // Відомості Верховної Ради України.
7. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №38. – Ст. 287.
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2,4,7 та 11 до Конвенції №475/97 – ВР від 17 липня 1997 року: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №40. – С. 263.
9. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України №2493-III від 7 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України.
10. Про судоустрій та статус суддів: Закон України // Відомості Верховної Ради України, 2010. – №41-42, №43, №44-45. – Ст. 529.
11. Про Центральну виборчу комісію: Закон України №1932-IV від 30 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №36. – С. 448.
12. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи // Право України. – 2010. – №3. – С. 6-18.
13. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика // Укр. право. – 2006. – Чис.1 (19). – С. 15-23.
14. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – №4. – С. 24-32.
15. Козюбра М. Права человека и верховенство права // Право Украины. – 2011. – № 5-16.
16. Конституційний Договір між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (від 8 червня 1995 року) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №18. – Ст. 133.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України № 5076- VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10. – №11-12. – Ст. 88.
18. Ллойд Д. Идея права: Пер. с англ. – М.: Югона, 2000. – 416 с.
19. Лукаидес Л.Г. Принцип верховенства права и прав человека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.legalworld.ru/inc/main_st.php?products_id=67
20. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НСД, 2011. – 432 с.
21. Офіційний вісник України. – 2004. – №45. – Ст. 2975.
22. Офіційний вісник України. – 2005. – №32. – Ст. 1918.
23. Петришин О.В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24-34.
24. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. – Х.:Право. – 2008. – 240 с.
25. Dicex A.V. Introduction to the study of the law of the Constitution. – 1959 (1961). – P. 232, 234.
26. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Пер. з англ. А.Іщенко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 208 с.
27. Тодика Ю. Основы конституционного строя Украины. – Х.: Право. – 2000. – 367 с.
28. Цвік М.В. Верховенство права в контексті прав людини // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-річчя Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. – Х. – 2000. – Ч.1. – С. 49-53.
29. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No.5).